

Ал. Теодоров-Балан. Склонение и спрежение в българската граматика. // *Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов*. София: Издание на БАН, 1957, с. 29-36.

Публикува се без съкращения. Запазени са всички особености на Балановия език.

СКЛОНЕНИЕ И СПРЕЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИКА

Александър Теодоров-Балан

Школската граматика на българския език днес не знае за българско склонение; то за нея не съществува, съществува само спрежение. И в славянското езикословие господства мнение, че между всички славянски езици едничек българският не прави склонение на имена, няма прости облици за падежи, той е аналитичен; не важат в случая останки от някогашни падежи у лични и въпросителни местоимена и у съществителни имена.

От десетина години насам се реди между славянските книжевни езици още един език, македонски. Той възникна край българския книжевен език тъй, както възникнаха в свое време украинският книжевен език и белоруският край руския. Македонският език е също такъв аналитичен, както българският; неговото склонение и спрежение са еднородни по строй с българските; такива няма у никой друг славянски език; и това е най-мощно свидетелство, че македонският език е българско-славянски, развил се в лоното на историята на българския днешен език.

Склонението в българската граматика – колкото го има, и каквото го има действително в езика – е наистина извънредно скъдно и неугледно в сравнение със склонението у кой да било друг славянски език; обаче спрежението в граматиката е извънредно кипро, с няколко говорски белега между българския книжевен език и македонския. Един чешки езиковед бе дори казал, че в българския глагол се наблюдава хипертрофия от облици. Обаче ако се прецени и склонението от становище не отрицателно, щ о н я м а езикът, а положително, щ о и м а, ще се разбере, че и то разполага със своя система облици; щом е езикът аналитичен, и склонението му е аналитично.

Склонение

Българската граматика учи, че израз *ще купя книга* е изречение, в което глагол *ще купя* е сказец (сказуемо), а име *книга* е пряк подсказ (пряко допълнение). Тя узнава това от смисъла на везбата между глагола и името, от значението на *книга* относно до *ще купя*, от относбата между предмет (същина) и вършене. Да беше изречението старобългарско, *хѡштѣ коупити* (или *коупиѣ*) *кѣнигѣ*, граматиката ще нарече относбата падежна: обликът *кѣнигѣ* на името *кѣнига* показва винителен падеж, показва вид от граматична категория падеж. Положително тждествена падежна е и относбата в новобългарския израз; и там е тя (мислена съзнателно) *винителна*, ако и да не е показана с друг облик на името, а все с оня, който му е начални именителен. Обликът *ли прави* в изречението от себе си външно относба, или самà относбата е дадена вътрешно в смисъла? А пък смисълът отразява нашето винително падежно мислене.

Падежът се започва в мисленето и се завършва в словесния израз; не падежът зависи от израза, а обратно.

Ако изречението *ще купя книга* бъде разширено *ще купя книга на детето*, граматиката трябва да учи нататък, че съчетанието *на детето* е цялостен израз на непряк подсказ (непряко допълнение), както е цялостен израз и *ще купя* на сказец от глагол *купя*. И това тя ще узнае от смисъла на везбата (на синтаксовата връзка) между сказеца *ще купя* и името *детето*. Вършенето от глагола *ще купя* се простира пряко над същината *книга*, а се насочва непряко (край *книга*) към същината *детето*. Граматиката нарича непряката, насочената падежна относба дателна; падежът в мисленето е дателен.

Старобългарски разширеното изречение би гласило: *хѡштѣ коупити* (или *коупиѣ*) *кѣнигѣ дѣтѣти*; в него дателната относба е изразена с прост облик на името *дѣтѣ*, дателен *дѣтѣти*. Новобългарски дателната относба *дѣтѣти* е изразена съставно *на детето*; и тоя състав е в езика облик на името *детето* в дателна падежна относба. Синтаксово неправилно е да учи българската граматика, че в израза *на детето* непряк подсказ е името *дете*; че став *на* е за себе си предлог, а *детето* за себе си „членувано“ име *дете*. Правилното и вярно синтаксово тълкуване е: *на детето* е съставни дателен

облик, израз на падежна относба на определено име *детето* спрямо глагол *ще купя* (другояче: състав *на детето* е име *детето* в дателен падеж); *на детето* е непряк подсказ на *ще купя* в дателен падеж. Не може да се разправя граматично за падеж на име във външно изречение, без мислена вътрешно относба; няма никакъв смисъл сам облик ни старобългарски *кѣнигъ, дѣтѣти*, ни новобългарски *книга, детето* освен ако има основа за предполагаемо нещо, за нещо неречено.

В българска песен се казва: *на момата на главата три треперушки*. Точно така ще се каже и по македонски език, по никой друг славянски. Изречението е подметово, сиреч има на лице подмет (рус. подлежащее), а няма сказец; смисълът налага да се разбира тук някой глагол: *стоят, стърчат, трепкат* треперушки или безлично *има* треперушки, – зависи от общия смисъл на реченото в песента, зависи от контекста. Вършенето от сказеца не се простира над същината *треперушки*; между него и името не съществува вътрешна относба падежна; относбата е външна, просто именителна; върши се нещо, колкото да се разбере, че някак съществуват *три треперушки*. А те съществуват *на момата на главата*. Тук вече явно личи една външна, обстоятелствена относба между сказеца и определената същина *главата* – относба, изразена със състав *на главата*, и друга вътрешна, падежна относба между двете определени същини *момата* и *главата* – относба, изразена със състав *на момата*, сиреч *главата е на момата, е момина*. Двете относби са изразени с два външно еднакви състава – *на главата, на момата*; еднакви ли са те и вътрешно?

Българската граматика не дооценява в случая разликата между двата състава откъм смисъл: *мама* е еднаква дума *на*, по разред все предлог; ала по служба двояка: в строй *на главата* предлогът е същински, а в строй *на момата* предлогът е обличов (формален, формов). Ако израз *на главата* поставя някак същината *главата* като място на вършене (обстоятелствена относба, обстоятелствено допълнение, обсказ), а то израз *на момата* не загатва с нищо за място, нито за някакво друго обстоятелство. Изразът чисто и ясно поставя същина *момата* в падежна относба със същина *главата*, при което първата представа в относбата е родител, а втората – носител. Такава относба се нарича граматично родителна; тя е вътрешна, падежна; изразът *на момата* е съставни облик родителен. Да беше ставът *на* в израза *на момата* все предлог *на*, както в израза *на главата*, щеше и преводът по руски да гласи *на девушке на голове*, а не *девушки на голове*.

Може наистина да се предполага, че строй *на момата* (= рус. *девушки*) е поел път от строй *на главата* (= рус. *на голове*); обаче навярно смисълът на относба между две същини (относба именска), съвсем различен от относба между предлог и същина (относба глаголска), с време е затрил глаголския признак у став *на* във везби, както *на момата*, та е настанал именски признак, равнозначен например с падежния пример на руския родителен строй у името *девушки*.

Школската наша граматика механически, без достатъчна синтаксова анализа, просто приравнява двата строя, *на главата* и *на момата*, за да учи, че синтаксово израз *на момата* е примет (определение) на израз *на главата*; а образователно е да се поясни как двата строя не са си равни, като е приметът *на момата* (= руски *девушки*) български съставен облик за родителна падежна относба. Може още да се поясни, как такава падежна относба може да се изрази и непадежно, с външна относба (именска) между определените представи *момата* и *главата*, да речем: *момината глава* (= рус. *голова девушки*); с обстоятелствена относба (глаголска), да речем: *на момината глава*, *на главата момина*, *на главата*, *на момината* (= рус. *на девушкиной голове*).

Без обликов предлог *на* се поставят всеобщо в българския народен и книжевен обиход родителни везби на имена на две същини, както: *китка цвете*, *куп слама*, *грамада камъни*, *връв жълтици*, *ведро вино*, *кола грънци*, *склад дърва*, *сбирка стихове*, *томове съчинения*. Тия везби са старински. Еднакви, начални именителни са облиците на двете имена, ала колко изменено е значението на едното име спрямо другото в смисъла на везбата. В *китка цвете* например (рус. *пучек цветов*) име *цвете* е родител, а име *китка* е носител на значение, в което две същини се превръщат в една, родителят става признак на носителя; името *цвете* (сборно) изразява в именителен облик родителен падеж; то е същина целост, дала от себе си част *китка*, и там престанала, сляла се с нея. Граматиката нарича тая родителна везба частива (партитивна), нарича падежния израз родителен частив.

Българската синтакса не вижда във везбата друго освен категория определение (атрибут), злополучно наречено като определение несъгласувано. Частивният примет не дири да съгласува по род и число признак *цвете* със същина *китка*, а създава особна същина от отмерена част на друга. И в тоя родителен израз, както във винителна и в дателна относба, принципът е глаголски: *китка* (свита от) *цвете*, *куп* (сторен от) *слама*;

грамада (струпана от) *камъни*; *връв* (унизана с) *жълтици*; *ведро* (отмерено налято с) *вино*. Аналитично развит, този падеж е синтетичен израз, който се явява в езика, се предава под съчетания, везани с помощ на предлог, както глаголни налага естеството на именуваните същности: може *склад от дърва*, а не може *кола от грънци* (само *със грънци*, сиреч натоварена). Израз: *плоча желязо* веже родително *плоча със желязо*, за да произведе *плоча* (част), която е *желязо* (цяло) – везба вътрешна падежна, синтетична; израз *плоча от желязо* – везба външна, проста обстоятелствена, аналитична; израз *желязна плоча* – везба външна, проста признакова.

Относите винителна, дателна и родителна, със своите способности за израз в новия български език, образуват основата на негово склонение. То е аналитично развито и устроено, с изходище старобългарско, и обособено среди славянските езици, та и среди други езици балкански.

Върху способите за израз на винителен, дателен и родителен падеж, разяснени тук горе, се основава категорията склонение в българската граматика. Дава се означение падеж и на началния, речнишкия лик на името за същина, облик именителен, и на израз на чувствено обръщение, облик звателен. Синтаксово тия означения не се оправдават, понеже облиците не изразяват истинска относба между две представи: именителният облик се отнася до свой собствен вършител, а звателният облик се обръща към събеседник. Поради простата причина, че са облици, старо предание ги е вредило в системата на облици от склонение.

Облиците на днешното наше склонение са прости и съставни, в положение неопределено и образувано от него определено („членувано“). Схематично системата на тия падежни облици или изрази се представя така:

I. именителен:	име
II. винителен:	глагол име
III. дателен:	глагол + на + име
IV. родителен:	име + (на, от + име); име + име
V. звателен:	име

Старо класично схващане за падеж е падежна крайка на облик; новоезично схващане за падеж (за израз на падеж) е падежна везба на облик; първото е схващане морфоложко (обликово), второто е схващане синтаксово (везбово). От старобългарско обликово склонение останки траят и днес в падежеви изрази като архаизми; от него е окръшка склонението у нашите съществителни местоимена, лични и въпросителни.

Прилагателните имена не се скланят; не се скланят и числителните прилагателни и местоимената прилагателни; със своите крайки за род и число всички те се само съгласуват с имената за същини, на които служат за примети (атрибути). Думоредът, според който прилагателни предхождат съществителните имена, налага да се поставя в падежев строй първият став на приметовото съчетание като целост: *момина глава, на момина глава; първа китка цвете, на първата китка цвете; брой на неговите томове съчинения.*

Грамматичната категория падеж е логично понятие. Падеж се осъществява в изречение. Там го разбираме в смисъла на вътрешна относба между вършене и същина, между две същини. Всякой език упражнява свои способности за израз на падежни относби („смысловы връзки“, „синтаксовы отношения“), каквито и колкото ги отличава в действителността и със своето мислене. Падежът е универсално понятие. Цялото недоразумение около категорията склонение в българската граматика иде от това, че у нас не се признава падеж-относба (status) преди падеж-облик (casus); не се признават и съставни облици като целости край прости облици.

Спрежение

Колкото е скъдна в българската граматика системата облици от склонение, толкова е богата системата облици от спрежение. От това богатство книжевната практика не се ползва пълно и умело. На книжевния обиход се струват странни доста облици от глаголските категории за време, наклонение, спрежение, залог. Па и граматичните нееднакво, не в съгласие разбират, тълкуват и терминологички означават немалко облици от спрежението; има случаи и на недействителни, лихо поставени облици.

Досега българската граматика реди системата облици у глагола по три спрежения. Тая разподяла е ясна и практична; нямат такива предимства нови предложения за инаква морфоложка „класификация“. От гледище на строя на съставните облици у глагола се откриват четири рода спрежение: спомагално, действено (активно), тръпно (пасивно) и безлично: *съм, чета, четен съм, чете се*. А спомагалното спрежение е основано върху три глагола, спрягани самостоятелно и помагачи от себе за образуване на съставни облици у глаголи от другите три рода спрежение.

Спомагателното спрежение е основано въз облици от три самостоятелни глагола: *съм, бъда, ща*. Етимоложки взето, някои облици от спрежението издават и четвърта глаголска основа, която личи в старобългарски облици *вѣахъ, вѣилъ, вѣити*, в архаизма *виимъ*. Самостоятелно спрягани, трите спомагални глагола са с непълна система свои облици (*verba defectiva*). За пълно спрежение и те си помагат взаимно: *ако съм, ако бъда, ако ща* – самостоятелно; *ако съм бъдел, да съм щял, да бях щял, щях да бъда, ако ще би* – спомагално. Възможен е съставни облик *ще ща* (бъдно време) за самостоен глагол *ща*, ала е недействителен (нереален); вместо него езикът поставя *ще искам*, заместяйки *ща* (стб. *хшѣж*) синонимно с *искам* (стб. *иштѣж*).

Спомагалните глаголи са всички тратни. В значението на *съм, бъда* личи представа за битие, за съществуване – *съм* (стб. *юсмь, сега*), *бъда* (стб. *вѣдѣж, сетне*). Към тратните глаголи *съм* и *бъда* се дружи кратен (многократен) глагол *бивам*: *съм назначен, бивам назначен*. Нашето школко схващане за спомагално спрежение знае един спомагален глагол *съм*, едно спрежение пълно, със система от облици на трите глагола *съм, бъда* и *ща*. Спрежението е по род действително, в покой.

В спомагалното спрежение ни един от глаголите не е пълен с облици от своя собствена основа. Най-малко облици прави *съм*: към неговата система се причисляват облиците от четвъртата основа; основи от *бих* и *бъда* са кръстосани в деепричастие *бидейки*, в *бидох*. В бъдно време участват трите глагола; от третия е частица *ще*: *ще съм, ще бъда*. А тия облици, означавайки бъдно вършене, отсенчат в значението на съставния облик признаци от своите самостоятелни значения. В цялото спрежение глаголят *ща* особено помага в облици за условно и за приказно наклонение.

В народна реч, по-слабо и в книжевна реч, се срещат съставни облици за бъдно време от четири типа: 1. прост, стегнат *ще + съм, ще + бъда*; 2. широк *ща, щеш + съм, си, ща, щеш + бъда, бъдеш*; 3. развит *ща, щеш + да съм, да си, ща, щеш + да бъда, да бъдеш*; 4. старински *ща, щеш + би* (завратно *би + ща, щеш*). Развитието на тия новобългарски типове облици започва от старобългарски съставни облик *хѡштѣ вѣштн*. Първом се е разложил основният став *вѣштн*, старинският наш *би*, в състав *да съм, да си, да бъда, да бъдеш*; неопределеният облик *би* (*вѣштн*), без знаци за лице и число, се превръща в определен с такива знаци, та се съгласува напълно с определения став *хѡштѣ*, станал *ща, щеш* и пр.: *ща би, щеш би* става *ща да съм, ща да бъда, щеш да си, щеш да бъдеш*; това е развит тип. Насам през времената съставът *да + съм, да + бъда, да си, да бъдеш* се освобождава от частицата за накан *да*, щом е основният глагол доста определил значението си с възприетите знаци за лице и число *да съм, да си, да бъда, да бъдеш*, и времето на вършенето хармонично определено с еднородни знаци за вършител (*ща, щеш*); типът става *ща съм, ща бъда, щеш си, щеш бъдеш*; той е още широк спрямо последния тип, стегнал пълноличния став (*ща съм, щеш си, ща бъда, щеш бъдеш*) в безличен (*ще съм, ще си, ще бъда, ще бъдеш*); днес той в граматиката е наречен бъдно време просто. През хода на развитието на типовете се наблюдава тежнение към битност (конкретизация) на вършенето и към по-близка връзка между ставите за строй на облика: от *ща би* през *ща да съм, ща да бъда* до *ще съм, ще бъда*. В последния строй личните знаци на спомагателния став от широкия тип *ща, щеш* и пр. стават излишни при знаците в основния глагол *съм, си, бъда, бъдеш*, та *ща, щеш* се превръща в безлична глаголска обща частица *ще* (от 3 л. ед. ч.); частицата в строя на облика добива стойност на представка в производство на дума.

По говори у народа се забелязват някои кръстосвания между типовете, напр. между широкият и развития (*щеш да бъдеш* и *щеш бъдеш*), между тия двата и простия (*щеш си, ще си* и *ще да си*). В книжевния език се е настанил такъв кръстосан облик *ще да съм, ще да бъда*, и то със значение някак особно спротив *ще съм, ще бъда*: строят с частица *да* отсенча признак на прикана към твърдение на изразеното с основния глагол, или признак на предположение (срв. изрази: *ти го знаеш, ти ще го знаеш, ти ще да го знаеш*).

Разпознаваме четири бъдни времена: 1. бъдно просто (*ще съм*), 2. бъдно несвършено (*ще бях*), 3. бъдно свършено (*ще съм бил*) и 4. бъдно пресвършено (*ще бях бил*). Други граматика ги именуват: 1. бъдеще, 2. бъдеще предварително, 3. бъдеще в миналото и 4. бъдеще предварително в миналото. По-важно от разликата в именуването е, че под съответните именування не стоят еднакви облици. Според една граматика с име минало предварително се означава облик *бях бил* от глагол *съм*; следовито е да именува тя бъдеще предварително и облик *ще бях бил*; а вместо него там стои облик *ще съм бил*, който според друга граматика е бъдно свършено. И наистина, в тая граматика обликът е бъдно свършено, съответно с минало свършено; а облик *съм бил* в първата граматика е именуван минало неопределено.

Нататък, в първата граматика съвсем липсва спрежение на самостоен глагол *съм*, та негови облици са поставени само спомагално при друг избран за спрягане глагол; а така е мъчно да се изтъкне в нея, кой е чистият облик на самостойни глаголи *съм*, *бъда*, *ща*. Под означение „бъдеще предварително в миналото“ първата граматика дава да се разбере, че облик на глагол *съм* за това време е *щях да съм бил*. Означението отговаря на означение „отдавна минало“ в други граматика с облик от глагол *съм*: *бях бил*; отговаря на означение „преминало“ във втората граматика със същия облик от *съм*: *бях бил*. Според това във втората граматика облик на *съм* за бъдно преминало време е *ще бях бил*. В нея същата е показано, че за бъдно време несвършено *ще бях* от глагол *съм* и за бъдно пресвършено *ще бях бил* съществуват и втори облици (разложени), повече обичайни в обихода ни: *ще бях* = *щях да съм*; *ще бях бил* = *щях да съм бил*. Именно тоя втори облик на *съм* за бъдно преминало време е представен в първата граматика за „бъдеще предварително в миналото“, а първият облик, по-прост, е досущ забравен.

Вторите облици (двойници, дублети) упътват да се забележи, че тъкмо от старинския облик *ща би* е тръгнал за бъдно несвършено време *щях би* (превърнато сега в *ще бях*) днешният двойник *щях да съм*, разлагайки неопределения състав *би* в определен *да съм*; по него пък и *щях да съм бил* (двойник на *ще бях бил*). Стегнатите облици *ще бях*, *ще бях бил* са днес обикновени в македонския език срещу нашите разложени: *къе дойдев* = *ште дойдех* = *щях да дойда*.

Не отколе се заговори в нашето езикословие за система облици, които граматиката от дотогашно време не знаеше. Сега те са включени в българската граматика, ала

несъгласно поставяни и тълкувани у граматичи. Един граматик ги среди в цяло ново спрежение, което нарече приказно; други граматик ги смести по времена в изявително наклонение под означение „преизказани“ облици. Днес изглежда, че се признава скупно един разред наклонение с особни облици. „Приказно“ или „преизказано“, това наклонение е действително в езика; в неговите облици относбата е на беседник спрямо глаголното вършене; той говори, обажда, както да е сам друго лице: изявително *съм от Судан*; приказно *бил съм от Судан* (думат други, а може и сами аз под лик на друг някой).

Щото е приказно или преизказано, то е минало; в приказно наклонение не може да има облик за сегашно време. За това наклонение е създал българският език особно глаголно причастие действено минало, наречено несвършено (от основа на минало несвършено време: *ора, нося – орал, носил, а орях, носех – орял, носел*). В него облиците за израз на времена се съобразяват с времената на изявяваните неща (с едно време назад към миналото). Приказно наклонение не борави с облик срещу изявително минало свършено време (*съм орал, съм носил*), който се образува с помощ на минало причастие свършено. Които глаголи не дават причастие минало несвършено (*търпях, търпял*), в тях приказната везба се разбира от смисъла на речта. Всички облици в приказно наклонение са съставни; приказно се предават изрази от всяко друго наклонение. Особност е в приказните облици да се изпуска спомагален став за 3. лице *е, са*; това е в македонското спрежение правило за съставните облици от всички наклонения.

Изрази *съм певец, нея, бях певец, неех* се предават приказно с облици в минало време еднакво: *съм бил певец, неел съм*. Изрази изявителни *бях певец, пях, съм бил певец, съм пял* не се предават приказно другояче, та приказното значение се отгатва от смисъла в реч. Изрази *бях бил певец, бях пял* се предават приказно двояко: *съм бил бил певец, съм бил неел* и *съм бил пял*. Това са четири приказни минали времена – минало несвършено, минало свършено, преминало несвършено и преминало свършено, съответни на изявителните сегашно, минало несвършено, минало просто, минало свършено и преминало. В тая разподяла българските граматичи не се съгласуват. А повече разногласие се обявява, когато се поставят в тях приказни облици за бъдно време или облици за съответни времена в условно наклонение. Бъдно просто време *ще нея* става приказно в една граматика под облик *щял съм да нея*, а в друга – под облик *ще съм неел*. По първата обликът е едничек, а по втората облиците са два, равнозначни – първият

разложен *щял съм да нея*, а вторият стегнат *ще съм неел*; от това има изгода книжевникът. Първата граматика поставя изявителен облик за бъдно преминало време *щях да съм нял* и срещу него приказно *щял съм бил да съм нял*; втората граматика поставя *ще бях нял* (срв. преминало вр. *бях нял*) и приказно *ще съм бил нял* (срв. мин. свър. *съм бил нял*).

И в залога на спрежението нашите граматики си разноречат. Някои бъркат залог с наклонение; залогът поставя вършителя в относба към вършенето, а не беседника, както е в наклонението. Откак изчерпят спрежението по действен залог, включително и спомагалното спрежение, българските граматики обикновено отминуват спреженията тръпно и безлично. Двете тия спрежения за недостатъчни, лихи; и облици от тях обръщат върху си внимание кое със строй, кое с тълкувание и употреба.

Склонението и спрежението в българската граматика очевидно се нуждаят от общи преразглед (рус. пересмотр, ревизия), нов по наука и по възгледи.

Подготвил за печат *Р. Коцев*